

De verschijning van een nieuw subject in een tijdperk van allesomvattend kapitalisme

Met Dany-Robert Dufour

Filosofie van Mens en Cultuur

Joost van Beek (363143)

Bachelorthesis Wijsbegeerte (10 ECTS)

Erasmus Universiteit Rotterdam

Rotterdam, 25 juli 2018

Begeleider: Prof.dr. L.M. Huijer

Adviseur: Prof.dr. J.J. Vromen

Aantal woorden inclusief voetnoten: 14593

*“Nowadays people know the price of everything
and the value of nothing.”*

- Oscar Wilde, *The Picture of Dorian Gray*

Inhoudsopgave

	Inleiding		
1.	Van moderniteit naar postmoderniteit	...	p. 10
2.	Hoe wordt het subject gevormd in de postmoderniteit?	...	p. 18
3.	Neoliberalisme en de-symbolisering	...	p. 28
4.	Conclusie	...	p. 34
	Literatuurlijst	...	p. 39

Inleiding

De eerste keer dat ik hoorde van biologe Rachel Carson (1907-1964) was in 2011 met het vak *Ecophilosophy: Beyond Sustainability and Environment*. Rachel Carson publiceerde in 1962 haar boek *Silent Spring* waarin ze de nadelige effecten aantoont van bestrijdingsmiddelen in de landbouw. Het vernieuwende aan haar onderzoek was de verbanden die ze ontdekte. Het bestrijdingsmiddel dat de buurman op zijn akker spuit zit in de vis die andere burens verorberen als avondeten. Geïnspireerd vertelde ik het mijn ouders. Mijn vader reageerde bedaard dat zijn vader, mijn opa, en later hijzelf ook dat boek lezen want het sloeg maatschappelijk in als een bom. Ik was uiteraard blij verrast. Mijn opa had een grote groentetuin die hij op natuurlijke wijze bewerkte. Hij was wars van enig kunstmest of bestrijdingsmiddel. Hij wist welke gewassen elkaar beschermden tegen ziekten en plagen, teelde met de seizoenen mee en gebruikte de stront van zijn eigen kippen als bemesting. Mijn opa was daarin standvastig. In die tijd moest je moedig zijn om niet mee te doen met de nieuwe manieren van landbouw met kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Ze resulteerden namelijk in overvloedige oogsten op korte termijn. Maar mijn opa zag de ecologische risico's op lange termijn en ging er niet in mee.

Meer inspirerende (en shockerende) colleges volgden in de *Ecophilosophy* reeks. Het vak werd gegeven door Dr. H.A.F. Oosterling. Hij stapte vastberaden heen en weer voor de volle collegezaal en zei "*I am not here to comfort you*". En hij hield zijn belofte.

Een aantal belangrijke globale gebeurtenissen volgden *Silent Spring* op. In 1972 publiceerde de Club van Rome het rapport *Limits to Growth*. Daarin wordt een toekomstbeeld geprognostiseerd waarin grondstoffen opraken en het milieu overbelast raakt in relatie tot bevolkingsgroei en consumptiebehoefte. We hebben daar op dit moment mee te maken. Oosterling liet het *Planetary Boundaries* (IPCC 2007) model zien. Daarin stond de veilige bewegingsruimte afgebeeld voor de mensheid binnen de grenzen van de aarde op basis van negen thema's. Van verlies aan biodiversiteit, verzuring van de oceanen tot klimaatverandering. Op veel onderwerpen sloeg de naald diep in het rode gebied. In 1987 publiceerde de *World Commission on Environment and Development* het *Brundtland-rapport* (*Our common future*). In 2006 vertoonde Al Gore (1948) zijn film *An Inconvenient Truth*. Oktober 2016 had ik het voorrecht aanwezig te zijn bij de Nederlandse première van de documentaire *Before the Flood* van Leonardo DiCaprio (1974) tijdens de nationale klimaattop. De documentaire was confronterend en indringend. Waar Al Gore zich nog moest bedienen met hypothetische theoretische modellen liet DiCaprio tien jaar later de

werkelijke verandering zien. Hij schetst een toekomstig doemscenario waar nu de contouren van zichtbaar zijn. Na afloop betrad de toenmalige vicepremier Lodewijk Asscher (1974) het podium en refereerde trots aan eerder gemaakte afspraken van die dag. Een groep multinationals beloven CO₂-reductie en mogelijk klimaat neutraal te zijn in 2050. De reactie uit de zaal was veelzeggend en indrukwekkend. Huilend, honend en wanhopig gaf het publiek replek. We hebben niet tot 2050.

De gedachte die bij mij opkomt is of er sinds *Silent Spring* een andere weg in is geslagen. Of we echt beseffen wat er gaande is en op welk noodlot de mensheid afstevent.

Natuurlijk, er is veel ten goede veranderd. Het bestrijdingsmiddel DDT is wereldwijd verboden naar aanleiding van *Silent Spring*. We hebben een internationale klimaatconferentie met appellerende toespraken. We hebben een nationale minister van klimaat. Er zijn initiatieven voor een duurzame en solidaire economie. We praten over basisinkomen. Afval zien we inmiddels als grondstof. Biologische koffie is hip en ont-spullen een trend.

De trein van algehele ecologische afbreuk dendert echter door. Dag in dag uit bereiken alarmerende berichten ons over stijgende temperaturen, uitstervende diersoorten en vervuiling. We krijgen de vieze vis nu letterlijk op ons bord om met de woorden van Rachel Carson te spreken.

Waarom lukt het niet om het tij te keren? Bij klimaat gerelateerde betogingen zag ik demonstranten die spandoeken droegen met de tekst: '*When all the trees are cut down, when all the animals are dead, when all the waters are poisoned, when all the air is unsafe to breath, only then will you discover you cannot eat the money*'. Hier wordt gesuggereerd dat het verlangen naar meer rijkdom blind maakt voor de gevolgen. Volgens mij raken deze woorden aan de kern. Er hangt een duur prijskaartje aan onze manier van leven maar we negeren het. Alles is voor handen in de westerse wereld. Het leven is comfortabel en enig comfort is moeilijk op te geven.

Onze levensstijl is kernachtig te vatten in het begrip consumptiemaatschappij. Jean Baudillard (1929-2007) merkt op dat na de Tweede Wereldoorlog consumptie centraal is komen te staan. De hele samenleving wordt georganiseerd rond consumptie en het etaleren van koopwaren. Het gaat niet meer alleen over economische ruilprocessen. Door consumptie verkrijgen individuen identiteit en status.¹ Gilles Lipovetsky (1944) schreef over de consumptiemaatschappij als onweerstaanbaar lot. Er is geen ontkomen aan. Het gaat

¹ Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M, Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21^e eeuw, Jean Baudrillard, door Tammy Castelein, p. 334-342, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

daarbij niet meer om materialisme maar om het opdoen van gelukservaringen. Je moet erbij zijn geweest; *'been there, done that'*. Het draait voor de consument om plezier en de afwezigheid van ongemak of risico. Vanaf de jaren vijftig vult de openbare ruimte zich met imaginair consumentengeluk. De reclameboodschap is onbezorgdheid, jeugdigheid en seksualiteit. Lipovetsky beschouwt individualisme en kapitalisme als de pijlers van de consumptiemaatschappij. Die beïnvloeden en stimuleren elkaar. Hij ziet vanaf de jaren zeventig een versnelling en noemt de Meibeweging van '68 een doorslaggevende factor. De dynamiek van het kapitalisme voedt de behoefte naar autonomie en het verlangen naar een hedonistisch Utopia.²

Maar de consumptiemaatschappij heeft nog andere gevolgen. Guy Debord (1931-1994) noemt de consumptiemaatschappij de spektakelmaatschappij. Mensen worden daar de toeschouwer van hun eigen bestaan. We spiegelen onszelf aan reclames en definiëren onszelf aan de hand van koopwaren. Het spektakel zorgt voor een scheiding die zowel in het individu plaatsvindt als tussen individuen. Sociale verbanden worden verbanden tussen koopwaren en verbeeldingen. De consumptiemaatschappij pleegt een aanslag op de sociale cohesie en doet een individu van zichzelf vervreemden.³

De consumptiemaatschappij zorgt niet alleen voor een letterlijke puinhoop van afval maar er blijkt iets te veranderen in ons menszijn. Wat verandert er? En hoe werkt dat precies? Daarmee kom ik aan bij het onderwerp van mijn thesis. Dankzij Prof.dr. L.M. Huijter kwam ik in aanraking met de Franse filosoof Dany-Robert Dufour (1947) en zijn werk staat centraal. Hij betoogt in zijn boek *The Art Of Shrinking Heads*⁴ dat de menselijke conditie wezenlijk aan het veranderen is door het allesomvattend kapitalisme. Met allesomvattend kapitalisme bedoelt hij het neoliberalisme. Zijn stelling is dat het neoliberalisme de menselijke conditie (ver)vormt. Het scheidt een nieuw soort individu, een nieuw subject in filosofische zin, die beroofd is van kritisch denkvermogen. Het verlies van kritisch denkvermogen leidt tot verlies van beoordelingsvermogen wat waar en onwaar is, wat goed en fout is. Het nieuwe subject is wisselvallig, a-kritisch, psychotisch, is ontvankelijk voor consumptie impulsen en is gericht op het direct bevredigen van verlangen. Ze gaat gewillig op in een eindeloos consumptieproces.

² Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M, Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21^e eeuw, Gilles Lipovetsky, door Marijn Kruk, p. 343-351, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

³ Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M, Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21^e eeuw, Guy Debord, door Joost de Bloois, p. 343-351, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

⁴ Dufour D., R., *The Art of Shrinking Heads; On the New Servitude of the Liberated in the Age of Total Capitalism*, English translation by David Macey, Cambridge UK, Malden USA, Polity Press, 2003/2008.

Dufour analyseert welke diepere veranderingen er gaande zijn in de samenleving en hoe ze invloed hebben op ons menszijn. Daar ligt mijn interesse.

Centraal in mijn thesis staat daarom de stelling **'Hoe de mens als subject (in filosofische betekenis) vorm krijgt in een tijd van allesomvattend kapitalisme en wat dat betekent voor het leven op aarde.'** Het doel is om te onderzoeken **'Op welke wijze er weerstand geboden kan worden tegen het allesomvattend kapitalisme.'**

Dufour is niet de eerste die de analyse maakt van een verandering in de subjectvorm. Félix Guattari (1930-1992) zag al dat het kapitalisme verantwoordelijk is voor een overheersende vorm van subjectiviteit. Culturele en lokale verschillen in subjectiviteit worden ongedaan gemaakt door een globalisering van kapitalisme. Subjectiviteit komt onder omstandigheden tot stand en de hedendaagse omstandigheden zijn overwegend kapitalistisch.⁵

Het woord subject stamt af van het Latijnse *subiectus* dat de status beschrijft van iemand die gesubjectieerd is. Die onderworpen is (Dufour, 2008, p. 17). Het discours, of vertoog, is de leefomgeving waarin een subject bestaat en daarin ontstaat subjectivering. Voor een definitie citeer ik Oosterling: 'Een vertoog is een praktijk waarin kennisvormen worden geproduceerd die zich als door waarheid geschraagde kennis aandient, variërend van wetenschappelijke theorieën tot volkswijsheden.' Over subjectivering zegt hij: 'Subjectiviteit is het product van betekenisgevingsprocessen. Individuen dichten zichzelf - grotendeels onbewust - vanuit de optiek van een geïnternaliseerd vertoog een positie ten aanzien van de hen omringende wereld toe: in een collectieve identificatie met een bepaalde zienswijze en taalpraktijk transformeren ze zich tot subjecten: betekenisvolle dragers van cultuur en geschiedenis.'⁶

Dufour onderzoekt wat er gebeurt in de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit met subjectivering. Er verandert daar iets in de subjectvorm volgens hem. In de moderniteit ontstonden het kantiaanse en freudiaanse subject. De kantiaanse subjectvorm is kritisch en moreel verplicht gebruik te maken van de rede. De freudiaanse subjectvorm is neurotisch en heeft dwangmatige schuldgevoelens. Beide subjectvormen zijn ongeschikt om mee te gaan in goederenstromen en consumptieprocessen. Ze verdwijnen in rap tempo en Dufour ziet een nieuw soort mens verschijnen aan de horizon.

Dufour stelt dat de verdwijning van deze subjectvormen te maken heeft met een nieuwe vorm van ruilhandel die primair gericht is op de uitwisseling van koopwaren. Het ruilverkeer

⁵ Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M., Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21e eeuw, Félix Guattari, door Marc Schuilenburg, p. 277-287, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

⁶ Oosterling, H., A., F., *Door schijn bewogen: naar een hyperkritiek van de xenofobe rede*, H. Een Franse linguistic turn, Lacan en Barthes, Kampen, Kok Agora, 1996.

wordt ontdaan van culturele waarden en wat slechts telt is de financiële waarde. Culturele waarden hebben namelijk symbolische betekenis en die zijn hinderlijk voor de vrije circulatie van koopwaren. Een voorbeeld dat hij noemt is het verdwijnen van de goudstandaard die borg stond voor het vertrouwen in valuta.

Dufour noemt de ontmanteling van culturele waarden een de-symbolisering van de wereld. Dat is het kernconcept van zijn theorie. Het gaat over het ontdoen van culturele waarden in ruilverkeer, het verdwijnen van grote verlossingsverhalen uit samenlevingen en de verdwijning van transcendentale (goddelijke) entiteiten. Hij ziet daar een gevaarlijke beweging in die neigt richting nihilisme en geweld. Een goed voorbeeld daarvan zag ik op het International Film Festival Rotterdam 2018. Daar werd de film *It Must Make Peace* vertoond. Die gaat over de culturele waarden in Mali die door de muziek tot leven komen en overgedragen worden van generatie op generatie. De ontwikkelingen van de afgelopen decennia laten zien hoe lokale traditionele muziek verloren gaat en daarmee tegelijk de culturele waarden. Generaties raken de weg kwijt en worden vatbaar voor extremisme en geweld. De mening van een Malinees stamhoofd was dat als onze (hun) kinderen de cultuur overnemen en treden in de voetsporen van hun vadersen *'they won't get lost'*.

In de globaliseringsbeweging strekt kapitalisme zich niet alleen uit tot Mali maar naar alle hoeken van de aarde. Het verregaande marktdenken dat kenmerkend is voor het neoliberalisme, wil oneindige uitbreiding en annexeert ook de gebieden die eerst tot het privé-domein behoorden of door de overheid werden gecontroleerd. Denk aan onderwijs en zorg. De-territorialisering van de wereld in de meest ruime zin is het doel van de markt en dat raakt inmiddels ook aan de gebieden die te maken hebben met subjectvorming.

Neoliberalisme is enorm succesvol omdat het verloopt via een proces dat schijnbaar vrij is van dwang. Eerdere grote ideologieën, zoals communisme en nazisme, gingen dwangmatig te werk via instituties met educatie en disciplineren om een subjectvorm te produceren. Neoliberalisme breekt betekenisvolle instituties die geen economische waarde hebben juist af. Dufour maakt een scherpe analyse hoe overheersing, zoals hij het noemt, te werk gaat en de menselijke conditie verandert. Wat met name interessant is aan Dufour is zijn concept van *head shrinking*. Neemt het kritisch denkvermogen af (*head shrinking*) door kapitalisme? Wellicht kan dat een antwoord geven op de vraag waarom we gewillig opgaan in consumptieprocessen met alle gevolgen van dien. We kunnen domweg niet meer overdenken waar we mee bezig zijn.

Mijn bezorgdheid is dat *Silent Spring* van Rachel Carson realiteit wordt. Dat geen vogel meer zal zingen en geen bloem meer zal bloeien en er geen mens meer is om het te

aanschouwen. Dat is mijn urgentie en daarom wilde ik vanuit mijn studie filosofie een bijdrage leveren om het tij te keren. Net zoals bij mijn opa vergt het moed om weerstand te bieden tegen overheersende opvattingen. Dat is naar mijn mening wel noodzakelijk.

Dufour is geen makkelijk filosoof om te lezen. Zijn boek is een verzamelwerk van psychoanalytische en filosofische theorieën in pocketformaat. Het is een complex netwerk aan oorzaken, gevolgen en verbanden en het was een uitdaging zijn redenerlijn te volgen. Regelmatig gaat hij daarbij eclecticisch te werk. Dufour gaat er grotendeels vanuit dat de lezer al kennis heeft genomen van de andere theorieën en denkers. Ik heb veel tijd doorgebracht in het raadplegen daarvan. Die extra kennis voeg ik met regelmaat toe voor verheldering of kritiek. Hij legt daarnaast niet alle begrippen duidelijk uit en aangezien ik de Engelse vertaling bestudeerd heb en in het Nederlands schrijf gaf dat regelmatig begrips- en daarom vertaalproblemen. '*Desire*' kan vertaald worden met *verlangen*, *begeerte* of *drift*. Ik heb gekozen voor verlangen omdat het in de hele context het meest passend leek. Ik ga dieper in op verlangen in het laatste hoofdstuk. Bij de vertaling van '*exchange*' heb ik gekozen voor *ruilverkeer* omdat het in de Nederlandse vertaling van Foucaults *Geboorte van de biopolitiek* zo vertaald is en Dufour een denker is in de lijn van Foucault. In de vertaling uit de originele Franse taal zal ongetwijfeld enige betekenis verloren zijn gegaan. Ik hoop dat ik met mijn Nederlandse vertaling (vanuit het Engels) zo dicht mogelijk bij de bedoeling van Dufour ben gebleven. In het eerste hoofdstuk schets ik de tijdlijn van moderniteit naar postmoderniteit. Het tweede hoofdstuk behandelt de twee grote ontwikkelingen die Dufour opmerkt, namelijk de ontkenning van generatie- en geslachtsverschil. In hoofdstuk drie ga ik in op het neoliberalisme als overheersing en in relatie met de-symbolisering. In het laatste hoofdstuk beantwoord ik mijn stelling en kijk ik naar hoe weerstand mogelijk is.

1. Van moderniteit naar postmoderniteit

In dit eerste hoofdstuk volg ik Dufour met het in kaart brengen van de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit. Hij benoemt de belangrijkste aspecten die de overgang markeren en van invloed zijn op een veranderende subjectvorm. De overtuiging van Dufour dat de subjectvorm verandert relateert hij aan diverse nieuwe verschijnselen in westerse samenlevingen; o.a. de invloed van koopwaren, drugsverslaving, depressie en geweld. Volgens hem zijn dat symptomen van een diepere crisis die gerelateerd zijn aan de komst en vestiging van het neoliberalisme.

Moderniteit

Dufour markeert het begin van de moderniteit toen de culturele en economische uitwisseling begon. In de vijftiende en zestiende eeuw resulteerden handels- en ontdekkingsreizen in ontmoetingen tussen verschillende beschavingen. Wereldwijde handel begon en de toenmalige Europese wereld brak open door de ontmoeting met andere culturen. Het leven was georganiseerd op het christelijk wereldbeeld dat zich deed gelden in het politieke, religieuze en sociale leven. Het smolt samen in het leven van alle dag. Dat ging veranderen. Het moderne tijdperk kenmerkte zich door permanente veranderingen in vele domeinen. Opkomende wetenschap versus afbrokkelende kerkelijke macht raakte aan fundamentele overtuigingen. Denk hier aan de strijd tussen Galileo Galilei (1564-1642) en de kerk. In de filosofie was het René Descartes (1596-1650) die terrein won met zijn 'ik denk dus ik ben'. Het cartesische subject definieerde zich (deels) op haar eigen denkcapaciteit en minder op god. Maar, de definitieve emancipatie van het subject brak aan in de Verlichtingsperiode. Uit dit proces werd het kritische kantiaanse subject geboren. Alles werd onderhevig aan kritiek. Van subjectivering aan goden en koningen tot aan de mens als centrum van het universum. Van muziek tot literatuur tot bouwstijlen tot wiskunde. Het subject werd uit haar stabiele centrumpositie gerukt in filosofische, metafysische, ontologische en psychologische betekenis. In de moderniteit staat alles continu ter discussie. Ook haar eigen fundamenten en dat zorgde voor een crisis gevoelige periode en een wankelend wereldbeeld (Dufour, 2008, p. 35).

De relatie tussen subject en Subject

Het heersende wereldbeeld vormt een subject in zijn diepste wezen. Het subject is onderworpen aan het wereldbeeld en handelt dagelijks (onbewust) uit naam daarvan.

Dufour definieert het sturende principe waaruit het wereldbeeld vorm krijgt als het Subject met een hoofdletter. Het is de Grote Ander. Een subject is onderworpen aan het Subject en definieert zichzelf in de relatie. Zonder die relatie is het voor een subject moeilijk een zelf te zijn. In de christelijke wereld is het Subject één god. Het subject leunt in zijn bestaan op het (christelijke) Subject en geeft zichzelf en zijn leven daardoor vorm. In ruil voor de onderwerping (subjectivering) aan het Subject krijgt het leven van het subject zin en bestaansrecht. De samenleving is georganiseerd op en om het Subject. Het is het verbindende principe in een symbolische structuur. De moderne samenleving is niet langer gebaseerd op het goddelijke Subject maar is een menselijke aangelegenheid geworden. Het verbindende principe, het Subject, blijft echter bestaan binnen een symbolische structuur. Dat blijft zo want waar mensen zich organiseren is een verbindend principe noodzakelijk (Dufour, 2008, p. 16-20). Alleen verandert de inhoud van het Subject.

Dufour ziet dat er in de geschiedenis verschillende symbolisch Subjecten zijn geweest waaraan subjecten gesubjectiveerd zijn geweest. De Grieken onderwierpen zich aan de natuurkrachten. God is het Subject in het monotheïsme. De Koning in monarchieën. Het volk in de Republiek. Het ras in het nazisme. Het creëren van een nieuwe Subject vergt een gigantische inspanning. Met de plaatsing van een nieuw symbolisch figuur, het Subject, in het centrum van het politieke en symbolische systeem verandert het politieke, economische, intellectuele, technologische en artistieke landschap ingrijpend. In dit opzicht is het hele veld van kennis en betekenis ingericht om het subject te onderwerpen. De bedoeling is een regulering van het dagelijkse leven van het subject in denken, doen en laten. Wat onderwijs heet blijkt niets anders dan institutionalisering van een bepaald type subjectivering. Wat Dufour ook ziet is dat de figuurlijke afstand tussen Subject en subject in de loop van de geschiedenis verkleint en zelfs verdwijnt. In oude tijden was de afstand tussen goden en stervelingen onoverbrugbaar. In een monarchie is met de door god uitverkoren koning de afstand al kleiner. Dufour constateert dat in de overgang van moderniteit naar postmoderniteit de afstand verdwenen is (Dufour, 2008, p. 26-28).

Het Subject varieert in de loop van de geschiedenis. Dufour definieert het onbewuste als de relatie met het Subject en hij stelt dat het onbewuste mee verandert naar gelang de Subjectfiguur. *'I have been wondering about the possibility that the Other (lees het Subject, Van Beek) might undergo historical variations. As soon as we advance that hypothesis, we can legitimately ask if its variance does not, ipso facto, mean that manifestations of the unconscious also vary, simply because the unconscious is a relationship with the Other'* (Dufour, 2008, p. 28).

Het is de relatie met het Subject die het subject vormt in zijn diepste wezen. Verandert het Subject dan verandert ook het subject. In oude samenlevingen, zoals de Griekse, is te zien hoe het subject op gespannen voet leefde met een Subject dat veelvoudig was, namelijk de mythische goden. Het subject kon alleen zijn weg in de wereld vinden via profetieën en orakels. Het levenspad werd onthuld en was (in de verhalen die wij kennen) vaak noodlottig. Denk aan Oedipus die uit Korinthe vluchtte om aan zijn noodlot te ontkomen. In de Griekse mythologie was er geen scherp onderscheid tussen goed en kwaad en in scènes van opofferingen was er een grenzeloze verwevenheid van goden, dieren, mensen, mensdieren en incestueuze seksuele relaties. Dit zijn karakteristieken van het onbewuste. Dufour interpreteert het met terugwerkende kracht want het onbewuste bestond toen nog niet. Daarnaast is het maar de vraag of het onbewuste überhaupt kenbaar is. Het is een metafoor voor iets wat zich lastig laat doorgronden.

In latere samenlevingen, zoals het christelijke Europa, waar een ander Subject heerste, wordt het onbewuste geconstrueerd door een (geestelijk) regime van onderdrukking. Verboden en geboden, goed en slecht, worden geïnternaliseerd door het subject en construeren het onbewuste. Dufour ziet hierin dat het onbewuste verbonden is met de verschillende Subjectfiguren en mee verandert met een Subject-figuur. Het is volgens hem daarom dat Jacques Lacan (1901-1981) kon zeggen dat het onbewuste politiek van aard is.

Given that it is a relationship with the Other, the unconscious is of necessity political, to the extent that the Other organizes the social realm in which the subject appears. And this Other changes throughout history (Dufour, 2008, p. 31).

In de mythologische periode was er een heersen van één Subject (die enkelvoudig of meervoudig was). Er was daardoor eenheid van geest onder mensen in een samenleving. In de moderniteit verandert dat dankzij de culturele ontmoetingen tussen verschillende werelden. Het subject werd gesubjectieerd aan meerdere Subjecten. Vele Subjectfiguren trokken voorbij in de moderniteit; monotheïsme (Christendom, Judaïsme, Islam), de Koning, het Proletariaat, de Republiek en het ras (Dufour, 2008, p. 36). De basisreferentie van subjectivering verandert continu en daardoor ontstaat er een complexe relatie tussen subject en Subject(en).

Eigenschappen van de moderne subjectieve conditie

Die pluraliteit aan Subjecten in de moderniteit resulteerde in nieuwe discursieve vormen van uitdrukking in spreken en zelfrealisatie. Het kritische overheerste in het discours maar er

was ook een oorverdovende stilte uit andere werelden waar Europese naties gewelddadig overheersten. In de strijd tegen andere beschavingen ging de moderniteit akkoord met geweld in de vormen van slavernij en kolonisatie. Dufour ziet dat buiten Europa andere normen en maatstaven gehanteerd worden dan binnen Europa. Dat duidt hij aan met *le différend* van Jean-François Lyotard (1924-1998). Dat betekent in deze context dat er geen mogelijkheid is tot toenadering tussen twee partijen omdat de ene partij (Europa) bruut overheerst vanuit een wereldbeeld (Subject) dat totaal verschilt, en niet ter discussie staat, van de andere. Daarnaast begon er een kritische geest te waaien waar niets aan ontkwam (Dufour, 2008, p. 37-38). Het kritische is echter niet het enige wat de subjectieve conditie vorm geeft. Dufour noemt het kritische het secundaire proces dat bewust of onbewust in het denken gebeurt. Sigmund Freud (1856-1939) leerde dat neurose in het onbewuste ook bijdraagt aan de vorming van een subject. Dat onbewuste noemt Dufour het primaire proces. Dufour gebruikt Freud om te laten zien hoe een kritisch kantiaans subject het neurotische freudiaanse subject doet ontstaan. Dufour stelt dat het freudiaanse subject en het kantiaanse subject een paar vormen. De eerstgenoemde is onderworpen aan schuld en de laatste aan ethiek. Het freudiaanse subject is geboren uit de onmogelijkheid om gebruik te maken van de kritische vrijheid die geëist wordt van het kantiaanse subject. Het gevolg is een gevoel van schuld. Neurose is de valuta waarmee de symbolische schuld aan een Subject wordt betaald. In het geval van Freud is dat de Vader. Dufour vindt het geen toeval dat de psychoanalyse ontstond in Oostenrijk. Dat was een rijk met een tweevoudig Subject; de koning en de keizer. Die ontvingen macht van goden en representeerde verschillende naties (Hongarije en Oostenrijk). Daar kwamen nog de nieuwe ontwikkelingen bij in filosofie, esthetiek en natuurkunde. Er verschenen veel Vaderfiguren en het subject kon simpelweg niet alle schulden inlossen. Een Subject, een vaderfiguur, fungeerde in vele opzichten als begin- en eindpunt. Het subject vindt hier referentie en grond voor bestaan in. Als die velerlei zijn en verschillende eisen hebben tredt er een (intern) conflict op.

Dufour definieert het onbewuste als de relatie met het Subject. Maar waar bestaat het onbewuste uit? Dufour specificeert het niet maar Freud doet dat wel en zijn uitleg voeg ik hier toe. Voor Freud speelt de subjectvorming zich af in het onbewuste. Het onbewuste is het primaire proces waar het *Es* gevestigd is en waar de levensdrift (*eros*) en doodsdrijf (*thanatos*) bestaan. Het *Es* is het lustprincipe, dat erop gericht is interne of externe prikkels die tot spanningen leiden teniet te doen. Het wil spanningen opheffen. Een huilende baby kan even stil zijn als het een stuk speelgoed ziet. De spanning van de honger vloeit via het stuk speelgoed weg. In het secundaire proces is het *Ich* gevestigd en dat is het realiteitsprincipe dat bevrediging uitstelt. Ook wel het voorbewuste genoemd door Freud

waar herinneringen toegankelijk zijn en er een taalstructuur is met woordvoorstellingen. Het *Es* werkt door in het *Ich* met dromen, fantasieën en versprekingen. Dan is er het *Über-Ich* dat doorgaans als het morele deel wordt gezien. Er is daar een onderscheid tussen het *Ich* *Ideaal* en het geweten. Beloningen bij het kind zetten aan tot een positieve beeldvorming van zichzelf, het *Ich* *ideaal*. Het geweten is meer de uitkomst van bestraffen. Zowel belonen als bestraffen neemt het *Über-Ich* over om het *Ich* in het gareel te houden en de werkzaamheid van het *Es* te neutraliseren. De vorming van een samenhangend ik, van een subject, vindt plaats in de jonge jaren en draait om geblokkeerde lustbevrediging. De verschillende stadia van geblokkeerde lustbevrediging zijn bekend als de orale, anale, fallische en de pregenitale fase. In deze laatste fase vormt het *Über-Ich* zich. Dat wordt door Freud het Oedipuscomplex genoemd. Het jongentje wordt bevangen door een incestueus verlangen naar zijn moeder die van het andere geslacht is en van een andere generatie. Het is verboden terrein want zijn moeder behoort toe aan zijn vader. Dat zorgt voor jaloezie en de neiging om de vader te doden. De agressie dient bedwongen te worden. Het kind ziet uiteindelijk de onmogelijkheid in en internaliseert de wet van de vader.⁷ Bij een evenwichtige persoonlijkheid zijn het *Es*, *Ich* en *Über-Ich* in een juiste verhouding. De symbolische schuld wordt geïnstalleerd door het in gebreke blijven ten opzichte van een (Vaderlijk)Subject. Het neurotische hoort bij een normale ontwikkeling maar als het *Über-Ich* te sterk wordt dan ontstaat een blijvende abnormale neurose.

De overtuiging van Dufour dat de relatie met het Subject het onbewuste is kan begrepen worden in het licht van Freud. De vader is in eerste instantie het Subject en breekt in op de directe bevrediging van verlangen. Het *Über-Ich* gaat zorgen dat het *Es* beteugeld wordt. In cultureel perspectief zal het Subject via het *Über-Ich* zorgen voor disciplineren en internalisering van de geëiste geboden en verboden.

Voor Dufour is het kantiaanse subject gelijk aan het denkende secundaire proces bij Freud. De mens is moreel verplicht gebruikt te maken van het kritische vermogen dat hij bezit stelt Kant. Freud heeft, zoals Dufour het zegt, de theorie van Kant nodig om de psychologische kant in beeld te brengen van subjectvorming. De twee vormen van subjectivering zijn een eenheid.

Eigenschappen van de postmoderne subjectieve conditie

In de postmoderniteit wordt het subject bepaald vanuit zelf-referentie omdat geen Subject meer geldigheid heeft. Dufour gebruikt de retorische figuurlijke term *hysterology* om de fase

⁷ Oosterling, H.A.F., *Sigmund Freud en de psychoanalyse*, Bewustzijn van het onbewuste, <https://www.henkoosterling.nl/Hegelprop/prop6.html>, geraadpleegd februari 2018.

aan te duiden van de postmoderniteit waar het subject zichzelf moet vormen. Dat stamt van het Griekse *husteron proteron* en betekent het latere als eerste. Het subject moet zichzelf vormen via zichzelf zonder hulp van een Subject. Maar dat zelf bestaat nog niet waardoor het subject voor een schier onmogelijke opgave staat. Een mogelijke uitkomst is een subject dat schizofreen is en beweegt richting een borderline neurotische psychotische staat van zijn. Het was Alain Ehrenberg (1950, Franse socioloog) die de vergelijking maakte tussen het toenemende aantal gevallen van depressie en het verdwijnen van geboden en verboden door het Subject opgelegd. Aan de hand hiervan zegt Dufour dat depressie de prijs is die we betalen voor onze vrijheid van autoriteit van het Subject. Depressie is het onvermogen om te leven. Depressiviteit moet daarom niet gezien worden als een natuurlijke psychische aandoening maar als een moeilijkheid met subjectivering (Dufour, 2008, p. 71).

Het postmoderne subject gaat in Dufours visie niet langer gebukt onder de schuld aan het Subject. Daarvoor in de plaats is er schaamte gekomen. Het verschil tussen die twee is dat schuld een periode van overdenking, van introspectie, vergt in het symbolische gebied en in relatie staat tot iemand anders. Schaamte is een gevoel over zichzelf in relatie met zichzelf en het vraagt een directe oplossing.

Het ontbreken van een *Ich Ideaal* zorgt voor een afbreuk van het *Über-Ich* bij het freudiaanse subject. Het *Über-Ich* is het symbolische gebied van het subject en daar is de wet ingeschreven in de relatie tot het Subject. De capaciteit voor moraliteit en rede is daar gezeteld. Dufour stelt dat er een de-symbolisering aan de gang is door het ontbreken van een symbolische Subject dat verantwoordelijkheid eist en van het daarmee gepaard gaande schuldgevoel. Het instorten van de symbolische kant kan resulteren in subjecten die buitensporig gedrag vertonen en een onverschillig zijn over eigen daden (Dufour, 2008, p. 81).

De markt kan via dominerende (commerciële) media de vrijgekomen ruimte vullen met nieuwe symbolische referenties en het *Ich Ideaal* continue hervormen. Dat zorgt voor een nieuwe subjectivering. De verworven vrijheid door het postmoderne subject wordt omgezet in een nieuwe dienstbaarheid. Veel postmoderne subjecten voelen zich verweesd van het Subject en proberen van alles ter compensatie. Dufour stelt dat massa's mensen zich daarom makkelijk in massale waanvoorstellingen werpen zoals voetbalwedstrijden en overdadige consumptie.

Postmoderniteit als het verval van het Subject

Dufour ziet de tweeledige definitie (kritisch en neurotisch) verdwijnen gedurende de transitie naar de postmoderniteit. Postmoderniteit kenmerkt zich door de afwezigheid van grote

verlossingsverhalen en ideologieën. Het laatste grote verhaal was dat van het ras (nazisme) en het moge duidelijk zijn waartoe dat geleid heeft. Dufour traceert het verval van Subjectfiguren terug naar Auschwitz (Dufour, 2008, p. 43). Hoe kunnen we nog ergens in geloven als *le différent* zich voordoet in het culturele hart van de wereld? De gewelddadigheden buiten Europa waren te legitimeren maar binnen de grenzen resulteerden de gebeurtenissen in ongeloofwaardige Subjecten. Er is geen symbolisch Subject meer in de postmoderniteit. Daarmee is ook de figuurlijke afstand voor referentie verdwenen met het Subject en is het subject op zichzelf aangewezen. Dufour ziet een versplintering in lokale Subjecten die groepen subjecten bedienen met elk een specifieke verlossingsverhaal. Hij noemt het *tribes* die eigen gebruiken, verplichtingen en opofferingen vragen. Te denken valt aan computerwetenschappers, extreme sportfiguren, getatoeëerde mensen en muzikieliefhebbers die allemaal hun levensstijl organiseren rondom een lokaal Subject (Dufour, 2008, p. 55).

De markt als nieuw Subject?

Wellicht dat de markt het nieuwe Subject in wording is? Voor Dufour is dat het overheersende verhaal van nu. Het kon door ideale economische omstandigheden groot worden. Ten eerste heeft de verdwijning van economische landsgrenzen ervoor gezorgd dat koopwaren ongehinderd over de wereld konden circuleren. Dan is er het idee dat koopwaren een oplossing zijn voor elk probleem en voor ieders probleem. Ze pretenderen gelukkig te maken in het hier en nu door een verlangen direct te bevredigen. Dat gebeurt slechts kortstondig met als gevolg een opgaan in een eindeloos consumptieproces. Als laatste is er een afbreuk van het religieuze verhaal. Dufour ziet dat de winkelcentra de nieuwe plaatsen van aanbidding zijn geworden en waar iedereen op, voorheen, rust- en bezinningsdagen naartoe trekt.

Het koopwarenverhaal is zo effectief omdat marktonderzoekers, acteurs en marketeers al bij jonge kinderen verkondigen dat koopwaren de oplossing en vervulling zijn voor alle problemen en verlangens. Het resulteert in vrijwillige dienstbaarheid en de markt blijkt machtiger dan alle andere Subjecten (Dufour, 2008, p 56-60).

Dufour gebruikt het *Rhizome* netwerk idee van Deleuze om de werking van de markt te beschrijven. De markt werkt als een netwerk voor het ruilverkeer van koopwaren. Wat kenmerkend is aan dat netwerkidee is dat het een onmiddellijk gebeuren is zonder centraal punt en zonder begin en einde. Het is als een zwerm sporendieren die beweegt aan de horizon. De markt heeft alleen een interne referentie en daarmee verdwijnt de drievoudige relatie tussen Subject en subjecten en subjecten onderling. Die driehoek vormt juist de

subjectieve conditie. In het netwerk bestaat alleen de tweevoudige relaties tussen subjecten en koopwaren en deze spelen zich af op gelijk niveau.

De markt kan echter in één ding niet voldoen als nieuw Subject volgens Dufour. Eerdere Subjecten droegen zorg voor vragen over oorsprong en einde (Dufour, 2008, p. 40 en p. 60). De markt kan daarin niet voorzien en zodoende een subject niet helpen met het funderen van haar mens-zijn.

Er zijn verschillende manieren om de afwezigheid van het Subject te compenseren. Dufour signaleert er vier. Groepsvorming zoals *gangs*, een Subject in goeroe vorm, verslaving waarbij de behoefte aan het Subject omgezet is in een noodzakelijkheid en de plaats innemen van het Subject en de macht toe-eigenen om over leven en dood te beschikken. Deze laatste manier ziet Dufour terug in de reeks gewelddadige schietpartijen binnen samenlevingen. Denk aan tragische gebeurtenissen op Amerikaanse scholen.

Dufour vindt dit tekenen die samenhangen met de teloorgang van het Subject in de samenleving. De meest kwetsbare groep (jongeren) heeft er het eerste en het meeste onder te lijden en daar is toenemend buitensporig gedrag waar te nemen. Aan die groep is te zien dat het tijdperk postmodern is. Zij zijn de waarschuwingssignalen van een structurele verandering die aan de gang is. Dat heeft volgens Dufour gevolgen voor de sociale cohesie in samenlevingen (Dufour, 2008, p. 86).

2. Hoe wordt het subject gevormd in de postmoderniteit?

Volgens Dufour waren er in de moderniteit twee processen die subjectiviteit genereerde. Het kritische dat door Kant werd benoemd en leidde naar het kantiaanse subject. Het kritische gebruik van de rede stond daarin voorop en dat voltrok zich in een bewust gedachtenproces. Freud onthulde het neurotische subject dat gebukt ging onder schuld omdat het niet kon voldoen aan alle eisen van de verschillende Subjectfiguren. Die subjectivering gebeurde in het onbewuste. Het neoliberalisme wil van beide af en wenst een subjectvorm die a-kritisch is en ontvankelijk is voor consumptieprocessen. Zodoende kan het subject gewillig en verlangend meegaan in de goederenstromen betoogt Dufour. Hij gebruikt de term 'plugging' om aan te geven dat het subject ingeplugd kan worden omdat het een zwevend grondeloos subject is.

The 'postmodern' subject has been left to her own devices, knows no anteriority or finality, recognizes only the here and now, and plugs the parts of her little desiring machines into the flows that run through them as best she can (Dufour, 2008, p. 93).

Met '*desiring machines*' leent hij een term uit *Anti-Oedipus* (1972) van Gilles Deleuze & Felix Guattari. Zij zien de mens als een geheel van aparte verlangen-machines die integraal verbonden zijn. Een moederborst produceert melk. De babymond wordt aangekoppeld en de melk vloeit over. Het zuigen bevredigt het verlangen van de op zichzelf staande mond-machine. Aannemelijk is dat Dufour 'plugging' bedoelt op die manier. De afzonderlijke verlangen-machines kunnen aangekoppeld worden op willekeurige koopwaren.

Dufour ziet een nieuwe subjectvorm verschijnen in de postmoderniteit. Twee grote ontwikkelingen zijn van invloed volgens hem. Als eerste signaleert hij dat een generatie weigert een volgende generatie op te voeden. Hij noemt dat de ontkenning van generatieverschil. In dit hoofdstuk ga ik daar eerst op in en leg de relatie met de concepten '*head shrinking*' en 'de-symbolisering'. Daarna bespreek ik de tweede ontwikkeling die daaruit voortvloeit: de ontkenning van het geslachtsverschil. Met name de ontwikkeling daarvan binnen de psychoanalyse heeft Dufours aandacht.

Een ontkenning van generatieverschil

Met *head shrinking* bedoelt Dufour dat het kritische denkvermogen afneemt. Als oorzaken noemt hij de komst van televisie en de vele hervormingen in het (Franse) onderwijssysteem. De generatie (van rond '68) creëerde een discours en weigerde de taak op zich te nemen om de volgende generatie op te voeden en te onderwijzen in dat gecreëerde discours. Dufour noemt dat een ontkenning van generatieverschil.

Televisie

Zoals de komst van het boek in de middeleeuwen effect had op vormen van symbolisering (het lezen van een boek geeft toegang tot andere werelden) heeft de komst van televisie dat ook. De mens is een talig wezen en als er veranderingen plaatsvinden in taalvormen zal de mens zich daaraan moeten aanpassen. De televisie is een nieuwe taal in hoofdzakelijk beeld vorm.

Het gaat Dufour om televisie als nieuwe taalvorm en hij ziet het als een bedreiging voor de symbolische wereld. UNESCO onderzoek wijst uit dat een kind gemiddeld drie uur per dag televisie kijkt. De tijd gaat af van tijd die doorgebracht wordt met familie en dat is een belangrijke omgeving waar culturele waarden worden overgebracht. In de overdracht wordt de symbolische wereld van een kind gecreëerd en gevuld. Televisie neemt de ouderlijke rol over en vult de symbolische wereld met beelden (Dufour, 2008, p. 97). Een kind maakt op jonge leeftijd kennis met koopwaren en geweld.

Hoe werkt de overdracht en hoe komt de symbolische wereld onder druk te staan? Om dat te begrijpen is eerst een uitleg nodig over de relatie tussen tekst en beeld en hoe betekenis tot stand komt.

Tekst en afbeelding

Wie herinnert zich niet de spannende verhalen die opa en oma vertelden? In het verhaal gebeurt van alles wat niet mogelijk is in de echte wereld. Ademloos luister je en tegelijkertijd met de uitgesproken woorden ontstaan de beelden van trollen, feeën en sprookjesachtige landschappen. Een nieuwe denkbeeldige wereld ontvouwt zich. Het vertelde verhaal laat 'zien' wat geen afbeelding ooit kan. Dat geldt voor elke gesproken of geschreven tekst. Het vermogen om aanwezig te maken wat niet direct zichtbaar is, is kenmerkend voor tekst en is essentieel voor symbolisering. Dufour constateert verscheidende niveaus in een tekst van betekenisvolle articulatie. Van het niveau van een verzameling klanken tot het mythologische niveau dat refereert aan de narratieve (symbolische) betekenis (Dufour, 2008, p. 99). Een afbeelding daarentegen heeft een eigen kracht en eigen articulatie. Een

afbeelding wordt in zijn geheel 'gelezen' en niet van links naar rechts en van boven naar beneden. Een afbeelding heeft het vermogen om iets te 'zeggen' wat niet gezegd kan worden. Daarnaast zijn er afbeeldingen die intern in het subject leven en bekend staan als fantasieën. Dat zijn rondlolende afbeeldingen die onbewust en bewust van tijd tot tijd de psyche (ongewenst) bezoeken.

Om beter te begrijpen wat Dufour bedoelt heb ik me verdiept in het gedachtengoed van Lacan. Dufour stipt dat aan in hoofdstuk 1 maar naar mijn mening onvoldoende om te begrijpen hoe taal precies werkt in relatie tot betekenis en de symbolische wereld. Het gedachtengoed van Lacan volgend werd me duidelijk dat de psychoanalyse probeert uit de rondlolende afbeeldingen tekst te genereren om zo de betekenis ervan te achterhalen. Dat is wat Lacan doet als hij op basis van het structuralistische model van de taalwetenschapper Ferdinand de Saussure (1857-1913) Freud herinterpreteert. De Saussure vroeg zich af hoe het mogelijk was dat een klank betekenis bezat en verwees naar iets in de wereld. Hij zag dat taal onafhankelijk van de gebruiker functioneerde. Vervolgens stelde hij het taalteken centraal in zijn theorie en definieerde taal als een systeem van tekens die van elkaar verschillen en aan dit verschil hun betekenis ontleenen. Het teken heeft twee aspecten: een materieel en ideëel aspect. Enerzijds is het een ding, een klank, en anderzijds betekent het iets. Het eerste noemt hij de betekenaar (*signifiant*) en tweede het betekende (*signifié*). Het gaat daarbij niet om het ding, bijvoorbeeld een tafel, in de wereld maar om het concept 'tafel'. Er is geen enkele reden waarom een tafel bestaat uit de letters t-a-f-e-l. Het krijgt betekenis omdat het verschilt van bijvoorbeeld het woord 'tofu'. In het netwerk van woorden ontstaat betekenis door hun onderlinge verschil in tekens.⁸

Lacan paste dit model toe op het onbewuste, dat - zo meende hij - gestructureerd was als een taal. Door erover te spreken en te schrijven, dus door de taal, is er toegang tot het onbewuste. Dat geldt ook voor dromen die pas betekenis krijgen als we erover spreken. Symptomen (zoals neurose) en versprekingen zijn ook toegangen tot het onbewuste. Lacan stelt dat de relatie tussen betekenaar en het betekende (of betekenis bij Lacan) overeenkomt met de relatie symptoom en onbewuste. Het symptoom als betekenaar verwijst naar de betekenis maar een directe definitieve relatie bestaat niet.⁹

Een opgroeiend subject voegt zich geleidelijk in de bestaande talige en symbolische structuur. Het subject is niet degene die de taal creëert maar wordt erdoor gevormd. Door het familiegezin maakt het kind kennis met verhalen, regels en heersende overtuigingen. Er

⁸ Groot, G., *collegedictaten Taal en schrift, vak Cultuur, religie en het moderne subject*, 20015/2016

⁹ Oosterling, H.A.F., *Verloog en subjectiviteit*, Jacques Lacan en Roland Barthes, <https://www.henkoosterling.nl/Hegelprop/lacan-barthes.html>, geraadpleegd februari 2018.

ontstaat een veld aan betekenissen. Het opgroeien ziet Lacan, anders dan Freud, als een semiologisch gebeuren. De subjectwording verloopt via de reële, de imaginaire en symbolische orde. De reële orde is de harmonieuze toestand en verbondenheid met de moeder die het kind ervaart in de eerste maanden na geboorte. Het harmonieuze wordt geïnterrumpeerd door het invoegen in de taal en daardoor ontsnapt een deel van de werkelijkheid wat niet verwoord kan worden. Het spiegelstadium is de imaginaire orde. Het kind leert zich te spiegelen met anderen (de eerste keer met zichzelf door het spiegeldbeeld dat het letterlijk niet is) en gaat leven met de identificatie van het imaginaire beeld. Het symbolische is de orde van de taal en de wet. Taal introduceert een verschil tussen degene die spreekt en degene die luistert. Er is een 'ik' en een 'jij'. Er ontstaat een afstand. Op het moment dat ik zeg 'ik ben Joost' is dat een miskennis. Dat ben ik niet want het is een naam. Toch identificeer ik me met dat woord. De taal wijst niet alleen een plek aan die verschilt van de ander maar met de plek gelden ook specifieke geboden en verboden. De belangrijkste is het incestverbod volgens Lacan omdat het een samenleving fundeert. De symbolische orde noemt Lacan 'de Ander'. Het Subject van Dufour komt hiermee overeen. Dat manifesteert zich bij het jonge subject eerst als de wet van de vader. Het subject wordt ingevoerd in het discours van de Ander, de cultuur, het Subject, en ontleent daar een betekenisvol bestaan uit. Identiteit halen subjecten uit het andere dat zich laat zien in symbolische systemen en verhalen die het subject overstijgen.¹⁰ Ze bepalen de plaats in de sociale werkelijkheid.

Terug naar Dufour. De symbolische functie werd altijd doorgegeven in de overheveling van verhalen vaak in de vorm van fabel en fictie. Zoals het verhaal van opa of oma. Daar zat een keur in aan overtuigingen, rituelen, geloof, kennis en sociale omgangsvormen. In de interactie (met elkaar praten) tussen generaties wordt ook het unieke talent van het spreken doorgegeven. Het subject leert haar plek in de wereld kennen in relatie tot ouders, (overleden) grootouders en leeftijdsgenoten. Dufour noemt dat een vestigen van het subject. In de verbale interactie maakt het subject kennis met persoons-, tijd-, en ruimte- (symbolische) oriëntatiepunten. Ik en jij, nu en later, hier en ergens anders. Die zijn noodzakelijk om toegang te krijgen tot de symbolische wereld en onderscheid te kunnen maken tussen realiteit en fictie (Dufour, 2008, p. 102). Televisie leert het subject niets over deze symbolische oriëntatiepunten. Het laat letterlijk niets over aan verbeeldingskracht zoals bij een verhaal. Indien de oriëntatiepunten niet goed zijn geïnstalleerd in het subject is het niet in staat te relativiseren en zich te verplaatsen. Het leert niet om te gaan met virtuele

¹⁰ Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M., Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21^e eeuw, Jacques Lacan, door Philippe Van Haute, p. 287-296, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.

ruimte, een narratief van elders te begrijpen of onderscheid te maken tussen realiteit en fictie. Bij een kind met niet goed geïnstalleerde symbolische oriëntatiepunten worden externe beelden een direct verlengstuk van interne beelden. Een gevoel van complete almacht of onmacht is het gevolg: 'Yo ik ben superman en kan alles, oh ik ben een enorme loser en kan niets'.

Door de komst van een nieuwe taalvorm, de televisie, komt de overdracht van culturele waarden en normen onder druk te staan en wordt de symbolische wereld bedreigd. Commerciële merken dringen die wereld binnen en vestigen zich als de nieuwe symbolische oriëntatiepunten en wakkeren verlangen en daarmee het consumptieproces aan.

Dufour schreef het boek in 2003. Dat was de begintijd van sociale media, mobiel internet en smartphones. Hij zal ongetwijfeld deze media onder de nieuwe taalvorm hebben geschaard.

Onderwijs, autoriteit en de ontkenning van generatieverschil

Kinderen bij wie de symbolische oriëntatiepunten niet goed zijn geïnstalleerd hebben moeite met het innemen van een rol in het discours. Dufour benadrukt dat in het discours het gesproken woord zelf autoriteit bezit (en niet iemands bezit is) en dat deze de rollen toewijst aan de luisterende en de sprekende (Dufour, 2008, p. 106). Die rolverdeling is de basis van onderwijs. Kennisproposities van voorgaande generaties worden bediscussieerd tussen sprekende en luisterende en waar mogelijk verder aangevuld. Leraren hebben echter grote moeite om kennis over te brengen omdat leerlingen niet meer kunnen luisteren. Volgens Dufour leidt het verlies van het vermogen tot spreken, door televisie, ook tot het verlies van het vermogen tot luisteren. Het vermogen tot spreken is verbonden met het vermogen om te schrijven en te lezen. Ook die vermogens worden minder. Leerlingen zijn niet meer in staat te participeren in het discours en daarom niet meer in staat zich te verplaatsen in opvattingen of kennisproposities die anders zijn dan die van henzelf (Dufour, 2008, p. 113).

Dufour onderschrijft de kritiek van Hannah Arendt (1906-1975) op de kritiekloze implementatie van niet-autoritaire pedagogische theorieën in het onderwijs. Ze betwisten vormen van autoriteit en daarop is onderwijs gefundeerd. Arendt ziet dat autoriteit essentieel is in de relatie tussen kinderen en ouders, tussen leerlingen en onderwijzers, en de weg wijst in de wereld. Zij onderzoekt wat autoriteit betekende in het verleden en komt tot de conclusie dat we in een positie verkeren waar we niet meer de betekenis van autoriteit kennen. Kritiek uit de moderniteit op traditie en religie zorgt voor het verlies van binding met het verleden. Autoriteit is gevestigd in het verleden en bestendigt de mens in de wereld. Dat is nodig omdat een mens een sterfelijk wezen is. De natuurlijk gang van zaken is dat een

volgende generatie de plek van de huidige inneemt en de samenleving voortzet. Autoriteit wordt doorgegeven en in zekere zin 'verdient' door ouderdom. Een oudere (ouderling) was voor de Grieken op het hoogtepunt van zijn leven omdat hij dichter naar zijn voorouders was gegroeid.¹¹ Autoriteit werd in de moderniteit bekritiseerd en in de postmoderniteit wordt het van betekenis ontdaan. Dat wordt zichtbaar in opvoed- en onderwijsmethoden. De juiste betekenis van autoriteit is volgens Arendt vrij van overreding en dwang. Overreding gaat uit van gelijkheid en werkt door middel van argumentatie. Dwang is een eigenschap van totalitarisme. Autoriteit beweegt daartussen en beantwoordt aan een specifieke behoefte om nieuwkomers in deze wereld te gidsen. De opvoedende generatie moet autoriteit nemen. Dat gebeurt echter niet omdat in het discours de autoriteit wordt betwist van de generatie die verantwoordelijkheid heeft de volgende op te voeden. Dufour ziet hier samen met Arendt een weigering van de huidige generatie om een volgende generatie te onderwijzen. Hij noemt dat de ontkenning van generatieverschil (Dufour, 2008, p. 109). Het ontbreekt kinderen aan voorouders.

Ideaal onderwijs is hoe Kant het zag volgens Dufour; *'children should not be educated on the basis of the present state of the species, but in accordance with its possible and improved future state, or in other words in accordance with the ideal of humanity'* (Dufour, 2008, p. 111). Om van de huidige naar de ideale staat te komen is discipline cruciaal. Het weerhoudt mensen toe te geven aan dierlijke driften. Door discipline onderwijst de ene generatie de andere en die ontbreekt stelt Dufour. Zonder discipline is er geen goed onderwijs mogelijk. Nieuwe postmoderne pedagogische methodieken doen er alles aan om leerlingen geëntertaint te houden. Leerlingen worden niet meer uitgedaagd om inspanning te leveren (discipline) en zodoende is het ontwikkelen van een kritische geest onmogelijk.

Een ontkenning van geslachtsverschil

Nauw verbonden met de ontkenning van generatieverschil is de ontkenning van het verschil in het geslacht. Dufour signaleert een tendens in de samenleving die het idee van uniseks promoot. Dat moet begrepen worden in het licht van een subject dat steeds meer handelt op basis van zelfreferentie en een uitbreidende markt. Dufour is het specifiek te doen om het verdwijnen van het geslachtsverschil uit het gedachtegoed van de psychoanalyse (Dufour, 2008, p. 121). De psychoanalyse was namelijk van grote invloed op subjectvorming in de moderniteit.

¹¹ Arendt, H., *BETWEEN PAST AND FUTURE*, Six Exercises in Political Thought, What is Authority?, The Viking Press New York, 1961.

Met dank aan Freud ontstond in de moderniteit de psychoanalyse. Centraal in zijn denken staat het Oedipuscomplex dat hij construeerde uit de Oedipus mythe. De Griekse tragediedichter Sophocles schreef de tragedie waarin koning Oedipus erachter komt dat hij zijn vader heeft gedood en zijn moeder heeft gehuwd. Freud conceptualiseerde deze Griekse tragedie van Oedipus tot de hoeksteen van de psychoanalyse. Freud maakte de tragedie persoonlijk en noemt iedereen een ontluikende Oedipus. Zoals eerdergenoemd is de tragedie een referentie naar het proces wat iedereen doormaakt in zijn jeugd. Voor zowel het jongetje als het meisje fungeert de vader als een symbolisch oriëntatiepunt die het generatie- en geslachtsverschil vestigt. In de vorming van het subject staat verlangen centraal en specifiek het incestueuze aspect ervan. De subjectvorming vindt plaats via het Oedipuscomplex bij Freud en het generatieverschil en geslachtsverschil zijn essentiële componenten. In de tragedie is Oedipus onwetend over zijn daden. Die onwetendheid is voor Freud een metafoor voor de conditie, een sturend verlangen, dat ergens ongrijpbaar aanwezig is in mensen en gedrag onbewust diepgaand beïnvloed (Dufour, 2008, p. 124). Dit speelt zich af in het individu en binnen de familie(groep). Freud ziet het Oedipuscomplex ook terug in een wordingsproces van de beschaving (cultuur). In den beginne is in de oerhorde de vader vermoord door rivaliserende jaloerse zonen die het hebben voorzien op zijn vrouwen. Na hun daad voelen ze schuld. Ze installeren een totem ter nagedachtenis en een verbod op incest. Met deze afspraken ontstaat de eerste beschaving. Het wordingsproces van het subject is een herhaling van het wordingsproces van de beschaving stelt Freud. Dufour schrijft:

According to Freud, relations between the individual and the history of humanity should be seen as a sort of complex dramaturgy: on the one hand, the individual can become a subject thanks only to a short and rapid repetition of history; on the other, the subject who emerges does so only in order to become an agent of the ongoing historical and civilizational process (Dufour, 2008, p. 127).

Freud poogde van psychoanalyse een aparte wetenschappelijke tak te maken door het oedipuscomplex zowel op individu als op samenleving toe te passen. Dufour ziet dat binnen de hedendaagse lacaniaanse psychoanalyse het oedipuscomplex op het niveau van het wordingsproces van de beschaving wordt losgelaten. Dufour vraagt zich af of we helemaal zonder het oedipuscomplex kunnen. Hij ziet dat binnen de psychoanalyse pogingen gedaan worden om de herkomst van de vader anders uit te leggen of het oedipuscomplex te omzeilen (Dufour, 2008, p. 129). Bij Pierre Legendre (1930) vindt de vaderfiguur zijn

oorsprong niet in de mythologische oerhorde maar in de formulering van de kerkelijke wet tussen de elfde en dertiende eeuw. Het is een herformulering van de Romeinse wet waarin autoriteit verbonden was met de vaderlijke functies in de samenleving. De vader is een juridisch construct bij Legendre en heeft geen symbolische referentie. Legendre onthult met zijn uitleg een Subject volgens Dufour. Zonder de symbolische vaderfiguur verliest het freudianisme haar betekenis. Ook kan het freudianisme niet zonder het oedipuscomplex. Volgens Dufour moeten psychoanalytici de keuze maken om of als freudianen de rol van de vader inclusief het generatie- en geslachtsverschil te accepteren, of een nieuwe theorie te ontwikkelen.

Een hedendaags mogelijk alternatief voor het freudianisme is het Lacanisme. Dufour ziet dat Foucault-Deleuze aanhangers proberen de psychoanalyse te ontdoen van het 'Naam-van-de-Vader' concept. Ze gebruiken de uitspraak van Lacan 'dat er niet zoiets bestaat als een seksuele relatie' om te bewijzen dat het 'Naam-van-de-Vader' concept niets te maken heeft met geslachts- en generatieverschil. Dufour betwijfelt of Lacan het zo bedoeld heeft en neemt de werkelijkheid als uitgangspunt. Hij schrijft. *'For the purposes of the argument, let us say that my starting point is the real- something exists before I do'* (Dufour, 2008, p. 140). Iets verder schrijft hij dat Lacan gezegd heeft tijdens een seminar dat de *real*, de werkelijkheid een eenheid van twee cellen die mannelijk en vrouwelijk zijn impliceert. Als de werkelijkheid het uitgangspunt is dan zijn er twee geslachten omdat er twee genetische teksten zijn. Het XX en XY chromosoom, respectievelijk mannelijk en vrouwelijk. Aan dat feit kan niemand ontsnappen. Op het imaginaire niveau zijn geslachtsomkeringen wel mogelijk en dat doen mensen sinds heugenis. Het hebben van seks wordt pas echt spannend bij perversiteit en dat begint met omkeringen stelt Dufour. Lacan definieert twee soorten gender in het symbolische. Of een subject speelt (spelen in de zin van geloven in) een man of speelt een vrouw. Dufour legt hiermee de uitspraak 'dat er niet zoiets bestaat als een seksuele relatie' van Lacan uit dat er geen logische relatie tussen genders bestaat. Wat wel gezegd kan worden is dat de relatie tussen mannelijk geslacht en vrouwelijk geslacht de meest dominante vorm is omdat er nakomelingen gegenereerd worden. Dufour concludeert dat omdat subjecten talig zijn ze kunnen opteren voor een gender soort. Een vrouwelijk geslacht kan kiezen om als man door het leven te gaan en een mannelijk geslacht als vrouw. Gender is volgens hem een construct en geen natuurlijk feit. Het geslacht, de tekst, staat namelijk vast voor de geboorte van een mens. Dufour ziet hier de opmars van democratie die zo ver gaat dat er gelijkheid van natuurlijke condities wordt geëist.

Dufour is niet verbaasd dat deze discussie zich nu laat horen. We leven in een democratie zegt hij en het subject acteert steeds meer op basis van zelfreferentie in plaats

van Subject referentie. In deze ontwikkeling verwerft het subject juridische autonomie en economische vrijheid. Niet alleen dat maar de zelffundering in het symbolische manifesteert zich ook in de werkelijkheid. Vandaag verlangt het subject zijn geslacht te kiezen en morgen wil het zichzelf klonen. Dufour ziet hier de relatie met de markt. Aangezien de markt oneindige uitbreiding wil en elk gebied in de wereld wil annexeren voor koopwaren komt ze ook aan in de psyche waar identiteiten gevestigd zijn. De markt heeft een passend aanbod voor alle mogelijke en wisselende identiteiten, dus ook die van geslacht.

De psychoanalyse is betrokken bij het wordingsproces van het individu en relateert elke levensvraag die het subject heeft aan haar eigen verlangen. Wat wil ik? In een tijdperk zonder de dempende werking van een symbolisch Subject kan het een politiek probleem worden. Dufour zegt dat een subject dat verlangt haar geslacht te kiezen, zichzelf te klonen en genetische eigenschappen wil veranderen, het wordingsproces van het menselijke soort en het voortbestaan van de polis in gevaar brengt. Het gaat niet meer alleen om het wordingsproces van het individu. Hij schrijft: *'Why should we rely upon the free will of one out of many speaking subjects to settle issues of a phylogenetic order which concern the destiny and survival of the species, even if he has talked to his psychoanalyst?'* (Dufour, 2008, p. 150).

De ontkenning van geslachtsverschil is een serieuze bedreiging voor het freudiaanse subject is de mening van Dufour. De reacties uit de psychoanalyse om enerzijds de vaderfiguur te juridiseren of het oedipuscomplex geheel overboord te gooien zijn inadequaat en leiden tot een algehele afwijzing van het freudianisme. Dufour denkt dat psychoanalyse een plek in de postmoderniteit beschoren is tussen één van de vele andere therapieën of als een dogma. Het kan ook anders en hij pleit voor de ontwikkeling van een nieuwe psychoanalytische theorie die aansluit bij de actualiteit van de postmoderniteit.

Dufour wijst bij Freud op de symbolische inscripties in het subject en in de cultuur die zijn gebaseerd op generatie- en op geslachtsverschil. Het zijn die natuurlijke feitelijke verschillen die het menselijk ras behouden en bestendigen en noodzakelijk zijn voor de symbolische wereld. De ontkenningen leiden volgens Dufour onherroepelijk tot de-symbolisering. Het vormt een a-kritisch subject dat niet gebukt gaat onder schuld, niet meer weet hoe ze kritisch moet nadenken en verlangt haar eigen geslacht te kiezen. Dufour is overtuigend bij het punt van generatieverschil. Het discours verandert door de komst van een nieuwe (beeld)taal en de daarmee (deels) samenhangende veranderingen in het onderwijs. Met de verandering van het discours verandert ook het subject. Het punt van geslachtsverschil is minder overtuigend. Het verlangen raakt onbeteugeld en wil steeds meer. Zodoende ook

een keuze voor geslacht. Dat is nogal vergezocht want wanneer zou zo'n keuzemoment of überhaupt het besef daarvan zich voordoen? Zeker niet bij de geboorte of jonge jaren. Ik zie die tendens niet direct in de samenleving. Wel de tendens betreft gender neutraliteit maar die plaats ik eerder in de context van een omgeving waar een gelijkheidsideaal wordt nagestreefd met een zekere vrijheid om jezelf te zijn. Interessant is de relatie die Dufour legt tussen verlangen en het gevaar voor het voortbestaan van de polis. Als een subject alleen maar doet wat ze zelf wil zal dat waarschijnlijk niet constructief zijn voor het samenleven met anderen.

3. Neoliberalisme en de-symbolisering

De kern van de theorie van Dufour is dat de symbolische wereld verdwijnt waar het subject door gevormd wordt. Volgens hem is dat te wijten aan het neoliberalisme dat sociale instituties afbreekt die voor betekenis zorgen. Dat treft met name jongeren die opgroeien zonder symbolische wegwijzers. Ze missen de traditionele familie- en onderwijsstructuren die hen gidsen en dat maakt ze stuurloos. Het zorgt voor een stuurloos subject dat ontvankelijk is voor consumptie-impulsen die even kunnen bevredigen.

Met het ontbreken van die symbolische wereld doet zich echter ook een bijzonder moment voor in de geschiedenis. De mensheid is alleen. Waar de moderniteit nog vol was met Subjecten zijn deze in de postmoderniteit geheel verdwenen. Een tijdperk van nihilisme dient zich aan. In dit hoofdstuk kijk ik achtereenvolgens naar wat nihilisme betekent, hoe een historische kans zich voordoet tot autonomie, wat het concept van de-symbolisering inhoudt en wat de relatie is met neoliberalisme.

Nihilisme

Dufour vraagt zich af of dit tijdperk wellicht het nihilisme is dat Nietzsche voorzag. Naar de mening van Nietzsche is sinds Plato de westerse wereld levensvijandig geworden. Ze verliest zich in een metafysisch project en loochent de werkelijke wereld. Er is geen *Hinterwelt* (achterwereld) is zijn overtuiging. De metafysische zoektocht naar waarheid is een uitingsvorm van nihilisme. Ze is de kracht die het aardse leven ontkent en zoekt naar betekenis buiten de werkelijkheid.¹² Nietzsche onderscheidde twee vormen van nihilisme. De passieve en actieve vorm of zoals Dufour het schrijft een '*weary*' of '*lucid*' nihilisme. Het *lucid* of actieve is het besef dat er geen metafysische waarheid bestaat. Het *weary* of passieve nihilisme kan hieruit voortkomen als uitingsvorm waar de mens niet in staat is de vrijheid van het leven op zich te nemen. Nietzsche noemt die mens de *letzte Mensch* (laatste mens). Die is tevreden met zijn natje en droogje en wil niets meer. Het is dit nihilisme (*weary*) waarvan Dufour denkt dat de mensheid op af stevent.

Dufour noemt het een uitgeput nihilisme dat gretig omarmt wat even kan vermaken en verfrissen. Momenteel wordt de centrale plek ingenomen door koopwaren (Dufour, 2008, p. 153). Een actief nihilisme gelooft evenmin ergens in maar het berust daar niet in. Het gaat actief in tegen alle mogelijke zingeving. Die mens die dat doet is de *Übermensch* (Bovenmens). Deze begrijpt ten volle de bedoeling van het aardse leven. Daar tegenover

¹² Groot, G., collegedictaten, *Cultuur, religie en het moderne subject*, Gods dood: Nietzsche, 2015-2016.

staat de *letzte Mensch*. De *Übermensch* gaat vol overgave mee in het levensproces van opgaan en ondergaan. De *Übermensch* van Nietzsche is in de context van Dufour een nieuwe subjectvorm die weet om te gaan met de nieuw verworven vrijheid. Dit subject heeft afscheid genomen van Subjecten en geleerd op andere wijze te bestaan. Nietzsche schrijft in *Aldus sprak Zarathoestra* 'De mens is een koord, geknoopt tussen dier en Bovenmens'.¹³ De mensheid kijkt meewarig terug op de aap en verlangend vooruit naar de *Übermensch*. De postmoderne mens kan de volgende stap nemen in zijn evolutie en over zichzelf heen reiken naar iets dat groter is dan hij nu is. Het is het nihilisme dat erkent dat alle metafysische ideeën slechts een leegte bedekten die er altijd al was. Bij dit beangstigende beginpunt ligt een enorme mogelijkheid.

Autonomie

Die unieke mogelijkheid ziet Dufour. Het verdwijnen van transcendentie is niet het einde van het transcendentale. Hij schrijft 'We would lose nothing. It is of course true that we no longer have any external law to guide us (and subjugate us), but this might be our only opportunity to find our own internal laws.' (Dufour, 2008, p. 152). Dufour wijst in de volgende zin naar Rousseau die vrijheid omschreef als gehoorzaamheid aan een zelf voorgeschreven wet. Dat klinkt mooi maar is hier eclecticisch gebruikt. Het politieke denken van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) draait om de vraag hoe mensen toegang krijgen tot de algemene wil. Iedereen wil het goede en hetzelfde en ze zijn verenigd in de algemene volkswil. Rousseau raakt in zijn sociale contract theorie verstrikt in het verenigen van zijn wens naar vrijheid van de mens, het stichten van een gemeenschap en het bestrijden van maatschappelijke ongelijkheid.¹⁴ De opmerking 'Obedience to a law which we prescribe ourselves is liberty' wordt door critici gezien als een losse nagedachte die Rousseau nooit bevredigend heeft kunnen beargumenteren.¹⁵ Dat neemt niet weg dat met het wegvallen van een externe wet een kans ontstaat om een eigen wet te schrijven. Daar ligt autonomie voor Dufour en de unieke kans voor de mensheid tot vrijheid. Het is echter een forse uitdaging en hoofdzakelijk een filosofische exercitie. Eerder in zijn boek (Dufour, 2008, p. 44) schrijft Dufour over autonomie dat het een ascetische inzet vereist met als een van de hoofddoelen het beteugelen van verlangen. Het doel is om verlangen te overwinnen zodat het niet meer het sturende principe is waarop een mens handelt. De stoïcijnen waren daar goed in. Ze gebruikte de term *hegemonikon* om het sturende principe te duiden dat de ziel op goedheid

¹³ Friedrich Nietzsche, *Alzo sprak Zarathustra*, Uitgeverij Boom, Amsterdam, Nederlandse vertaling 1996, p. 17.

¹⁴ Terpstra M., *Onenigheid en gemeenschap, basisboek politieke filosofie*, Hoofdstuk 10, De maatgevende orde van mensen, p260-263, Rousseau: tussen de wil van allen en de algemene wil, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2012.

¹⁵ Rousseau, J., J., <https://plato.stanford.edu/entries/rousseau/>

richt. Zelfonderzoek en dagelijks oefenen zijn de noodzakelijke voorwaarden. De stoïcijnen leefden in de periode tussen het verdwijnen van de mythologische goden en de komst van christus. Zij waren net als de postmoderne mensheid voor korte tijd bevrijd van Subjecten. Kunnen wij dit historische moment ten goede aanwenden?

Het alternatief is een vals gevoel van autonomie dat alleen maar keuze uit verschillende koopwaren inhoudt. Verlangen is hier niet overwonnen maar dirigeert het subject steeds van koopwaar naar koopwaar. Dufour noemt dat ironisch 'economische vrijheid' (Dufour, 2008, p. 69).

De-symbolisering

Waarom lukte het de stoïcijnen om vanuit autonomie te leven? Dat komt omdat zij leerden met de rede, de ratio, het verlangen te beteugelen. Een goed leven is een leven dat ten volle gebruikt maakt van de rationele capaciteiten. Niet plezier maken maar rationele activiteit is het doel. Plezier is voor hen een bijproduct van verlangen. De stoïcijnen zagen ook dat het menselijke zijn het gezelschap van anderen zoekt en daaruit is een samenleving het natuurlijke gevolg. Rechtvaardigheid, eerlijkheid en moed zijn noodzakelijk om een stabiele samenleving te onderhouden en daarom cultiveerden de stoïcijnen deze waarden. Hun symbolische wereld was daarmee gevuld. Het ascetisme van de stoïcijnen was gebaseerd op ideeën over betekenis, waarheid en (morele) waarden en ze vormden de cultuur.¹⁶

Het concept van de-symbolisering van Dufour gaat over het ontmantelen van de hedendaagse culturele waarden. Hij zegt: '*Desymbolization refers to a process designed to rid symbolic exchanges of that which is in excess of them and which at the same time institutes them: their foundations*' (Dufour, 2008, p. 160). Het symbolische ruilverkeer bestaat grotendeels uit waarden die niet te gelde te maken zijn. Het zijn geen tastbare waarden maar cultureel bepaalde zoals die bij de stoïcijnen. Het neoliberalisme kan niets met ruilverkeer dat belast is met culturele waarden. Het zijn verwijzingen naar een transcendentale (symbolische) wereld en dat is hinderlijk voor de vrije circulatie van koopwaren. Dufour schrijft treffend '*(Moral) values have no (market) value*' (Dufour, 2008, p. 160). Ze zijn niet alleen hinderlijk maar ze bieden ook weerstand tegen reclame- en propagandacampagnes van (commerciële) organisaties. Die zien het liefst doelgroepen die vrij zijn van symbolische waarden en daardoor gemakkelijk te sturen zijn. Het is, zoals eerdergenoemd, het valse gevoel van autonomie dat bij subjecten gewenst is.

¹⁶ Terence, Irwin., *Classical Thought, A History of Western Philosophy 1*, Chapter 9 Stoicism, Oxford University Press, New York, 1989.

Neoliberalisme & overheersing

De ondertitel van Dufour's boek *The Art of Shrinking Heads* luidt *On the New Servitude of the Liberated in the Age of Total Capitalism*. 'Liberated' betekent hier de conditie van een mens die vrij is van alle banden die met waarden te maken hebben. Het is de a-kritische en bijna-psychotische subjectvorm die ontvankelijk is voor consumptie-impulsen. Dat is volgens Dufour wat dit kapitalisme wil.

Met allesomvattend kapitalisme bedoelt Dufour het neoliberalisme (Dufour, 2008, p. 4). 'Total' dat zowel in de originele Franse taal als in de Engelse vertaling gebruikt is, is vertaald in het Nederlands met allesomvattend. Simpel gezegd is dat het idee dat letterlijk alles te koop is in de wereld; Meubels, DNA-informatie, organen, water, overtuigingen. Neoliberalisme is de politieke vorm van kapitalisme die uiteindelijk het menselijke zijn verhandelbaar maakt; 'a total capitalism in which everything, including our very being, will be dragged into the orbit of the commodity' (Dufour, 2008, p. 168).

Wat Dufour precies verstaat onder neoliberalisme blijft in nevelen gehuld. Ik kies voor een uitleg van Foucault omdat Dufour hem meerdere malen aanhaalt in zijn theorie.

In zijn collegereeks over *De geboorte van de biopolitiek* benoemde Foucault de essentie van liberalisme als een *laissez-nous faire*, een laat ons begaan politiek. De behoefte aan maximale vrijheid voor het individu vertaalt zich in liberaal politiek beleid. Niet alleen is dat op het individu van toepassing maar de overheid bemoeit zich zo min mogelijk met de markt en voorziet in juridische en economische vrijheid. De markt is een afgeschermd gebied. Foucault ziet in het neoliberalisme, de opvolger van liberalisme, dat deze de construerende principes van het marktdenken gebruikt als grond voor politiek beleid en dat de markt geen grenzen meer kent. Alles wat niet productief is, telt niet. Alles moet bekeken worden in het licht van de toegevoegde waarde voor de economie. Zodoende worden familielevens, immigratie en onderwijs gezien als investering en mensen als *human capital*.¹⁷

Het is maar de vraag of het neoliberale programma houdbaar is zonder een symbolische wereld. De markt drijft uiteindelijk op vertrouwen en dat is verankerd in culturele (normatieve) waarden.¹⁸

Foucault hield zijn collegereeks in 1979 over het ontstaan van het Amerikaanse en Duitse neoliberalisme. Hij kon de gevolgen nog niet overzien. Dufour ziet al meer. Het huidige neoliberalisme promoot volgens hem een imperatief dat alle verboden wil ontstijgen. Door

¹⁷ Foucault, M., *De geboorte van de biopolitiek*, Colleges aan het Collège de France (1978-1979), Uitgeverij Boom, Amsterdam, Nederlandse vertaling 2013.

¹⁸ Terpstra M., *Onerigheid en gemeenschap*, basisboek politieke filosofie, H.23, Neoliberalisme als politieke filosofie, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2012.

het tolerantie-idee krijgt het een zweem van valse vrijheidsideologie over zich. Alles moet kunnen en mogelijk zijn. Wat hier telt is niet alleen minder staatsbemoeyenis maar geen bemoeyenis van welk soort instituut dan ook dat mogelijk de circulatie van koopwaren kan hinderen.

Terugkomend op de ondertitel van het boek van Dufour. De '*new servitude*' suggereert een nieuwe vorm van dienstbaarheid aan heerschappij en overheersing. Dufour ziet in neoliberalisme een nieuwe vorm van overheersing die geleidelijk aan sinds WO II geïnstalleerd is (Dufour, 2008, p. 157). Van oudsher wordt overheersing geassocieerd met het sociaal politieke domein. Het gaat dan om groepen die andere groepen overheersen in economisch, politiek en cultureel opzicht en over middelen die daarbij ingezet worden om het (verborgen) particuliere belang te presenteren als universeel belang (Dufour, 2008, p. 155). Recente grote ideologieën, denk aan het communisme en nazisme, gingen te werk door zich te vestigen via institutionalisering. Via instituties kon een ideologie door disciplineren en indoctrinatie worden ingebracht bij de bevolking. Neoliberalisme werkt anders. Het werkt juist door instituties af te breken. Om goed uit te kunnen leggen hoe dat precies werkt maakt Dufour onderscheid tussen vormen van overheersing die nauw verwant zijn en vaak door elkaar gehaald worden. Hij onderscheidt een ontologische overheersing en een sociaal politieke overheersing. De ontologische overheersing vindt plaats voordat de sociaal politieke overheersing zich vestigt. Die laatste speelt zich immers af in de cultuur. Maar Dufour kijkt naar hoe cultuur is opgebouwd. Hij doet dus een stap terug en bevindt zich zo in het stadium voordat cultuur ontstaat. Hij komt aan bij het menselijke zijn en daar zit de ontologische overheersing. De mens is een incompleet wezen en heeft de ander nodig om menselijk te worden. Wat hem menselijk maakt zijn taal en cultuur want zonder deze blijft hij een dierlijk wezen dat alleen zijn driften volgt. Dufour ziet daar een ontologische overheersing in. Het menselijke zijn wordt onderworpen aan een taalsysteem en culturele beginselen. Zijn voorgeslacht neemt hem bij de hand en leert hem mens worden en zo krijgt hij toegang tot de symbolische wereld.

De ontologische overheersing kristalliseert zich uit in instituties die een sociaal politieke overheersing vestigen. Kennis- en machtsstructuren exploiteren die ontologische bepaling van het menselijk wezen door de toegang tot betekenis van zo dichtbij mogelijk te monitoren. Daarin zit een doelmatigheid om een sociaal politieke overheersing te vestigen. Dat maakt duidelijk waarom er specifieke instituties zijn die overeenkomen met sociaal politieke ideeën. Ze slaan nauwgezet de toegang tot betekenis, tot het symbolische gade. Het is een scherpe analyse van Dufour en zijn kritiek op het neoliberalisme is gericht op dat het instituties afbreekt die de toegang tot betekenis controleren. Daarmee verandert ook de

eerste (ontologische) overheersing. De-institutionalisering is in feite een de-symbolisering van individuen. Neoliberalisme richt zich op de symbolische wereld van het subject en produceert een subjectvorm die ontvankelijk is voor impulsen uit de markt en alle kanten uit gestuurd kunnen worden.

De moderniteit was niet per se beter. Die kenmerkte zich door bloedbaden op ongekende schaal in naam van verschillende Subjecten. Maar de postmoderniteit beweegt de richting uit van nihilisme met een nieuw soort geweld. Dufour geeft veel voorbeelden daarvan in zijn boek. In Nederland stak eind jaren negentig een vorm van zinloos geweld de kop op waarvan de dood van Meindert Tjoelker uitgroeide tot symbool. De protestmarsen en stiltebijeenkomsten zijn inmiddels verstomd, maar het fenomeen zinloos geweld is gebleven. We zijn gewend geraakt en proberen met zerotolerance beleid het nieuwe geweld te bedwingen. Het zal niet helpen volgens Dufour. Hij citeert Arendt '*Every decrease in power is an open invitation to violence*' (Dufour, 2008, p. 166). Voor Arendt is politiek dat een groep mensen met een pluraliteit aan meningen een gezamenlijke inspanning leveren om met elkaar van gedachten te wisselen in de publieke ruimte.¹⁹ Politiek is gebaseerd op actief participerend burgerschap met als doel vreedzaam samenleven. Het is de wil van burgers om mee te doen en een bijdrage te leveren. Dufour ziet een hedendaagse wil die hoofdzakelijk economisch is. De wil om met elkaar in gesprek te gaan over een vreedzaam samenzijn verdwijnt. De politieke participatie van burgers verdwijnt. Instituties die niet direct iets te maken hebben met economische vooruitgang verdwijnen. Een nieuwe vorm van overheersing kan de kop opsteken. Die gaat sluipend te werk en is onzichtbaar en niet-lokalisierbar stelt Dufour (Hier zal Arendt het overigens mee oneens zijn. Macht is volgens haar altijd lokalisierbar want het zijn mensen die macht uitoefenen). De terugtrekkende overheid leidt tot een samenleving die anomie promoot. Neoliberalisme creëert een spreekwoordelijke lege maatschappelijke ruimte waarin waarden niet meer voor oponthoud zorgen in de circulatie van koopwaren. Degenen die zich kunnen aanpassen profiteren (in rijkdom), terwijl anderen worden uitgesloten en achtergelaten. De staat verzuimt zo haar plicht om te zorgen voor de gehele bevolking.

¹⁹ Hayden P., *Hannah Arendt: Key Concepts*, Acumen Publishing Limited, Durham, 2014

Arendt H., *A Special Supplement: Reflections on Violence*, The New York Review of Books, 1969

4. Conclusie

Het kritische van de moderniteit is verstomd. Geen van de Subjecten heeft nog legitimiteit in de postmoderne tijd en Dufour meent dat sinds Auschwitz geen groot narratief meer houdbaar is. Een Subject of narratief is hetgeen wat een samenleving bij elkaar houdt. Het overheersende narratief van nu is het neoliberalisme en dat breekt betekenisvolle structuren juist af, promoot het individualisme en stimuleert het marktprincipe. Het gevolg is dat het subject op zichzelf teruggeworpen wordt en relaties gedefinieerd worden vanuit financiële waarde. Dufour schetst in *The Art of Shrinking Heads* een sombere tijdlijn aan cumulatieve gebeurtenissen die een nieuwe subjectvorm produceren.

Heeft Dufour de vraag van mijn thesis kunnen beantwoorden? Die luidt '**Hoe de mens als subject (in filosofische betekenis) vorm krijgt in een tijd van allesomvattend kapitalisme en wat dat betekent voor het leven op aarde.**' Ja hij heeft een antwoord gegeven. De kantiaanse en freudiaanse subjectvorm transformeren in een nieuwe vorm. De nieuwe subjectvorm die onder het allesomvattend kapitalisme het licht ziet is a-kritisch, heeft psychotische neigingen en is ontvankelijk voor consumptie-impulsen. Het a-kritische zorgt voor kuddegedrag en een willoos opgaan in de consumptiemaatschappij. Door haar afnemende kritische denkvermogen is het subject niet meer in staat kritisch te zijn. Daarnaast functioneert het *Über-Ich*, het morele gebied, niet meer als beteugeling omdat de symbolische inscripties onvoldoende zijn geïnstalleerd door de afwezigheid van een Subject. Het subject gaat niet meer gebukt onder schuld en heeft geen last meer van neurose.

Het subject is over het algemeen tevreden met het leven in de consumptiemaatschappij. Voor elk ongemak, probleem of verlangen zijn koopwaren de oplossing. De consumptiemaatschappij is de ideale habitat voor het nieuwe subject maar de manier van leven heeft desastreuze gevolgen voor de ecologische balans op aarde. Het voortbestaan van al het leven wordt bedreigd. We zullen dit niet ontkennen maar er iets aan veranderen is een bijzonder moeilijke opgave. Dufour gaat niet specifiek in op de ecologische gevolgen en dat is ook niet de bedoeling van zijn theorie. Ik leg de relatie tussen een veranderende subjectvorm en de bedreiging van het voortbestaan van leven op aarde. De vraag is of de nieuwe mens capabel is om de voltrekkende ecologische catastrofe het hoofd te bieden? Ik denk van niet. Wat Dufour wel benoemt is dat de nieuwe subjectvorm problematisch is voor de sociale cohesie in de samenleving en zich meer en meer uit in extreem (gewelddadig) gedrag. Mijns inziens uit dat gedrag zich niet alleen richting medemensen maar naar alles in

de leefomgeving; onszelf, dieren, planten, bomen, bergen, gebieden, oceanen. Murray Bookchin (1921-2006) zag die verbanden en stelde *'Social ecologists believe that things like racism, sexism, third world exploitation are a product of the same mechanisms that cause rainforest devastation'*.

De willoosheid, het kritisch onvermogen en het onbeteugelde verlangen maken de nieuwe mens ongeschikt om de problemen van deze tijd adequaat aan te pakken. Zonder kritisch denkvermogen is weerstand bieden tegen het overheersende neoliberale verhaal een moeilijke opgave. Er ontbreekt beoordelingsvermogen om onderscheid te maken tussen wat waar en onwaar is en wat goed en fout is. Het subject is primair gericht op de directe bevrediging van verlangen en zodoende kijkt ze niet verder dan wat ze verlangt. Let wel, Dufour spreekt over een algehele tendens en daar sluit ik mij bij aan. Het wil niet zeggen dat er geen mensen meer zijn die kritisch denken en anders willen leven.

Het doel van mijn thesis is om te kijken **'Op welke wijze er weerstand geboden kan worden tegen het allesomvattend kapitalisme.'** Dufour pleit voor een strijd tegen de-symbolisering of voor een nieuwe symbolisering. Hoe dat precies moet plaatsvinden daar gaat hij niet op in. Hij gaat vooral in op de de-symbolisering van een generatie als gevolg van de ontkenning van het generatieverschil en de installatie van de nieuwe taalvorm van de televisie. Een jongere generatie wordt aan haar lot overgelaten, geïndoctrineerd met de consumptieeler met als gevolg dat zij zich verliezen in (de identificatie met) koopwaren en extreem gedrag (Dufour, 2008, p. 163). Dufour draagt de optie aan om het moderne subject met zijn kritische functie en neuroses te beschermen. Ook al betekent dat zich organiseren in ondergronds verzet en wachten op betere tijden. Tegelijk met al deze ontwikkelingen ziet Dufour een buitengewone kans voor de mensheid om in vrijheid te leren leven zonder Subject en alles te herbouwen. Te beginnen met een nieuw kritisch intellect en een herinterpretatie van het onbewuste (Dufour, 2008, p. 168).

De kans die zich voordoet is de toegang tot autonomie en daarmee tot vrijheid. Autonomie vergt een forse inspanning. Ik noemde eerder dat het een ascetische inzet vereist en gaf het voorbeeld van de stoïcijnen. Zij waren in staat om verlangen te beteugelen. Verlangen is een diep sturend principe in mensen. René Girard (1923-2015, Franse antropoloog en filosoof) noemt hebzucht de grondstof voor de consumptiemaatschappij. Het is het afgunstige onverzadigbare verlangen om te bezitten wat alle andere rivalen bezitten en dat manifesteert zich ten volle in de

consumptiemaatschappij.²⁰ Voor Jiddu Krishnamurti (1895-1986, Indiaas spiritueel wijsgeer) is begeerte de oorzaak van alle wanorde in de wereld. We leven al duizenden jaren op de aarde en zijn niet in staat in vrede met elkaar samen te leven. Een oorzaak is volgens hem de begeerte. Die zorgt voor (innerlijke) conflicten. Begeerte ontstaat wanneer het denken van de zintuiglijke waarneming een illusionair beeld gaat projecteren waar ik bezit wat ik waarnam. De waarneming van een mooi kledingstuk of aantrekkelijk persoon wordt omgezet in het bezit ervan. Ik met het mooie kledingstuk en samen met die aantrekkelijke persoon.²¹

Begeerte (verlangen) slaat om in hebzucht als er zich geen rationeel beslissingsmoment meer voordoet in het proces. Verlangen bestaat in ieder mens maar hebzucht ontstaat als er geen beteugeling meer is. Er is dan geen rationeel denkproces meer aanwezig om bevrediging uit te stellen voor onbepaalde tijd om bepaalde redenen. Die redenen kunnen gezeteld zijn in (symbolische) waarden. Het verlangen dat hebzucht wordt kenmerkt het postmoderne subject van Dufour. Dat subject is niet meer in staat tussen beide te komen met de rede. De stoïcijnen onderwierpen het verlangen aan de rede. Bij hen is de rede, de logos, de verlangens de baas die de gemoedrust verstoren en het denken vertroebelen. Dat geldt niet alleen voor verlangen maar ook voor angst en emoties als verdriet en woede. Om die de baas te worden is zelfbeheersing vereist en dat is te bereiken door een ascetische inzet. Zelfonderzoek, overdenken (filosoferen) en oefenen in beheersing zijn vereist. Hun filosofie was erop gericht om twee dingen te bereiken, namelijk gemoedrust en innerlijke vrijheid. In het postmoderne tijdperk wordt ingezet op de vrijheid van verlangen maar het is juist de bevrijding van verlangen die noodzakelijk is voor vrijheid. Als innerlijke vrijheid bereikt wordt is er geen Subject meer nodig die het subject vestigt. Het subject kan zelfstandig leven. Ik denk daarnaast dat een ascetische inzet het onbewuste vormt en het freudiaanse *Ich ideaal* (beeldvorming van zichzelf) op een positieve manier ontwikkelt. Wat daarbij kan helpen is, zoals Dufour aangeeft, een nieuwe psychoanalytische theorie die aansluit bij de actualiteit van het postmoderne tijdperk en ons helpt met zelfontwikkeling. Of het neurotische subject van Freud nog blijft bestaan als er geen Subjecten meer zijn is nog maar de vraag. Een vorm van het Oedipuscomplex in familiekring zal wel blijven bestaan omdat de relatie kind versus ouders er altijd zal zijn. Daar vindt een mensontwikkeling plaats met daarin een vorm van schuld en neurose. Met een nieuw ascetisch subject en een nieuwe psychoanalytische theorie kan de subjectvorming en de vorming van het onbewuste positief verlopen.

²⁰ Tuinen, van, S., *Links of rechts ressentiment?*, Pedagogie van een concept, verschenen in Krisis, 2012.

²¹ Krishnamurti, J., *Mens zijn zonder maatstaf*, Miranda uitgevers b.v., Den Haag, 1985.

Ik denk dat het bieden van weerstand tegen allesomvattend kapitalisme ligt in de bevrijding van verlangen, of te wel de begeerte die een mens diep van binnen drijft, en het te onderwerpen aan het kritische denken. Krishnamurti vraagt zich af of er iemand in staat is om zelfstandig na te denken en in zichzelf af te dalen om de oorzaken van wanorde te achterhalen. Dit sluit aan bij Kant die de Verlichting definieerde als het bevrijden van de mens uit zijn onmondigheid, waaraan hij zelf schuld heeft. Onmondigheid is het onvermogen de rede te gebruiken zonder leiding van een ander. Het vergt moed en vastberadenheid om zelf kritisch te denken.²² In het kritische denken ligt de mogelijkheid op innerlijke vrijheid en een harmonieus samenleven met al wat leeft op aarde. Hierbij wil ik samen met Dufour de essentiële rol benadrukken die onderwijs inneemt in de vorming van kritische subjecten. Een voorbeeld van hoe onderwijs eruit kan zien is het ECO3 model van Oosterling. Het is gebaseerd op drie principes die binnen het project Rotterdam Vakmanstad worden toegepast. Het eerste principe is de fysieke duurzaamheid. Dat zijn de zichtbare effecten van onze levensstijl op milieu en klimaat. Hoe gaan we daarmee om? Onder dit principe valt ook wat we eten en waar dat vandaan komt. Bij het tweede principe sociale duurzaamheid gaat het om de relatie met de ander. Wie is de ander en hoe zijn mijn relaties met al die anderen? De mentale duurzaamheid is het derde principe en dat gaat over een leven lang leren en nieuwsgierig blijven.²³ Deze principes komen samen in een onderwijsvorm waar veel tijd met elkaar wordt doorgebracht. Binnen dat samenzijn vult de symbolische wereld zich en leren subjecten respectvol omgaan met elkaar en met de leefomgeving.

Dufour wijst voornamelijk de komst van het neoliberalisme aan als schuldige. Dat is in zekere zin terecht omdat de komst en vestiging een geleidelijk gebeuren is en we niet overzien in welke richting het ontwikkelt. Maar uiteindelijk zijn het mensen die een sociaal politiek systeem vestigen en in stand houden. Als mensen veranderen verandert ook de leefomgeving. Daar ligt mijns inziens allereerst de sleutel tot verandering. Het is zeker ook nodig om na te denken over nieuwe sociale en politieke systemen omdat we het samenleven in bepaalde mate moeten organiseren. Een andere georganiseerde samenlevingsvorm is noodzakelijk waar het nieuwe subject harmonieus kan samenleven met al wat leeft. Maar elk systeem is een middel in de handen van mensen en kan voor goede en kwade doeleinden gebruikt worden.

Het is van cruciaal belang om (jonge) mensen te leren hoe gebruik te maken van kritisch denkvermogen. Volgens Kant zelfs een morele plicht. Hoe te denken en het begrijpen

²² Kant, I., *Political Writings*, An Answer to the Question: 'What is Enlightenment', Cambridge University Press, 1970.

²³ Oosterling, H., A., F., *Eco3: Doendenken*, Jap Sam Books, Heijningen, 2003.

moeten voorop staan in plaats van wat te denken. Als wat te denken voorop staat kan overheersing zich gemakkelijk vestigen. Subjecten die kritisch denkvermogen weten te gebruiken in combinatie met een goede wil²⁴, die bereid zijn tot introspectie en in staat zijn om binnen het discours te kunnen luisteren en spreken, zullen samen met anderen beslissingen willen nemen in het algemeen belang van al het leven op aarde en al het leven wat nog na ons komt. Diegene die innerlijke vrijheid verworven hebben door een ascetische inzet kunnen verder dan zichzelf denken. Ze zijn in staat om verlangen te beteugelen en zich in te zetten voor het algemeen belang. Dat wat ze zelf willen is niet meer het sturende principe maar ze kijken naar het belang van al het leven op aarde. Nieuwe culturele waarden zoals die van de stoïcijnen zullen de symbolische wereld opnieuw vullen en op basis daarvan wordt er (samen)geleefd. Het allesomvattend kapitalisme van Dufour verdwijnt als vanzelf als een nieuwe subjectvorm ontstaat, zich organiseert en op een andere manier samen gaat leven. Als het niet lukt om het overheersende neoliberale gedachtengoed te overvleugelen zie ik de toekomst somber in. De trein van algehele ecologische afbreuk zal onverminderd voortdenderen tot in de *Silent Spring* werkelijkheid van Rachel Carson. Nu we dit weten is de prangende vraag of en hoe we zullen handelen. Wat gaan we doen?

²⁴ Ik doel hier op de goede wil die Kant benoemt bij zijn uitleg van het categorisch imperatief. Kant, I., *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, Cambridge University Press.

Literatuurlijst

- Arendt H., *A Special Supplement: Reflections on Violence*, The New York Review of Books, 1969.
- Arendt, H., *BETWEEN PAST AND FUTURE*, Six Exercises in Political Thought, What is Authority?, The Viking Press New York, 1961.
- Dufour D., R., *The Art of Shrinking Heads; On the New Servitude of the Liberated in the Age of Total Capitalism*, English translation by David Macey, Cambridge UK, Malden USA, Polity Press, 2003/2008.
- Foucault, M., *De geboorte van de biopolitiek*, Colleges aan het Collège de France (1978-1979), Uitgeverij Boom, Amsterdam, Nederlandse vertaling 2013.
- Groot, G., *collegedictaten; Cultuur, religie en het moderne subject*, Gods dood: Nietzsche, 2015-2016.
- Hayden P., *Hannah Arendt: Key Concepts*, Acumen Publishing Limited, Durham, 2014.
- Kant, I., *Political Writings*, An Answer to the Question: 'What is Enlightenment', Cambridge University Press, 1970.
- Kant, I., *Groundwork of the Metaphysics of Morals*, Cambridge University Press, Engelse vertaling 2012.
- Krishnamurti, J., *Mens zijn zonder maatstaf*, Miranda uitgevers b.v., Den Haag, 1985.
- Oosterling, H., A., F., *Door schijn bewogen: naar een hyperkritiek van de xenofobe rede*, Kampen, Kok Agora, 1996.
- Oosterling, H., A., F., *Eco3: Doendenken*, Jap Sam Books, Heijningen, 2003.
- Oosterling, H., A., F., *Sigmund Freud en de psychoanalyse*, Bewustzijn van het onbewuste, <https://www.henkoosterling.nl/Hegelprop/prop6.html>, geraadpleegd februari 2018.
- Terpstra M., *Onenigheid en gemeenschap*, basisboek politieke filosofie, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2012.
- Tuinen, van, S., *Links of rechts ressentiment?*, Pedagogie van een concept, verschenen in *Krisis*, 2012.
- Nietzsche, F., *Aldus sprak Zarathustra*, Amsterdam, Uitgeverij Boom, eerste uitgave 1996.
- Terence, Irwin., *Classical Thought*, A History of Western Philosophy 1, Chapter 9 Stoicism, Oxford University Press, New York, 1989.

- Leven, B., Rooden, van A., Schuilenburg, M., Tuinen, van, S., M., *De Nieuwe Franse Filosofie*, Denkers en thema's voor de 21e eeuw, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2011.
- Rousseau, J., J., <https://plato.stanford.edu/entries/rousseau/>, geraadpleegd januari 2018.